

Aušra Pažėraitė

DEHUMANIZACIJOS IR ANIMALIZACIJOS

*Vilniaus universitetas
Religijos studijų ir tyrimų centras
Universiteto g. 9/1-105
LT-01513 Vilnius
El. paštas: apazeraite@yahoo.fr*

Šiame straipsnyje bus analizuojama dehumanizacijos sąvoka, jos vartojimo reikšmių laukas, susiejantis ją su tokiomis sąvokomis, kaip normalumas, normalizacija, prigimtis, t. y. sąvokomis, kurios išstumia tuos, kurie duotoje visuomenėje ar kultūroje neatitinka „normų“, pvz., turi per mažą IQ, „nepajėgia įvykdyti PDG normatyvo“, yra svetimos, kitokios kultūros, seksualinės orientacijos ir pan. Bus bandoma parodyti šiuolaikinių dehumanizacijų skirtumus nuo „klasikinių“ dehumanizacijų kaip animalizacijų.

Tarptautinių žodžių žodyne žodis dehumanizacija apibrėžiamas kaip „humanizmo, žmoniškumo, žmogaus savybių nykimas“. Apibrėžimas, atrodo, suprantamas. Bet ar aiškus? Ar šiandien galima aiškiai apibrėžti, kas yra „žmogaus savybės“? Kodėl šiame apibrėžime vartojamas žodis „žmoniškumas“, kai žodis „žmoniškas“, kaip aiškinama *Lietuvių kalbos žodyne*, reiškia savybę, būdingą geram žmogui, humaniškumą, gerumą, vertumą, o kai kur liaudyje net ir pastojusią moterį? Ar dehumanizacija yra veiksmas, kai iš žmogaus atimamas jo gerumas, humaniškumas, vertumas, nutraukiamas neštumas? Ar gal kada žmoguje savaime ima ir sunyksta jo žmogiškos savybės? Kokiu būdu ir kas konkrečiai yra tos žmogaus savybės?

Kaip rašo Paulis Sheehanas, „kuo daugiau mes turime žinių apie žmogų, tuo labiau, atrodo, jis išslysta iš mūsų suvokimo“ (Sheehan 2004: ix). Lietuviškas *Tarptautinių žodžių žodynas* perša mintį, esą dehumanizacija yra koks nors savaiminis procesas, kai nežinia kokioje būtybėje ar nebūtybėje (žodyne konkrečiai nenurodyta) koku nors būdu ima nykti kokios nors žmogiškos savybės, gerumas, humaniškumas ir netgi humanizmas... Reikia tikėtis, kad turimas omeny bent jau ne Pono Kaput humanizmas iš Garry'io Bardino animacinio filmo „Batuotas katinas“. O jeigu taip, galima būtų daryti išvadą, kad dehumanizaciją patiria tas, kas praranda žmoniškumą, gerumą. Gal tokią sampratą atspindi senas lietuviškas priežodis „kaip gyvulys“ kalbant apie brutalų, žiaurų asmenį (nors dar dažniau apie tokius, kurie nepaiso normų, priimtų padorumo normų, tenkinant pagrindinius fiziologinius poreikius)? Šitoks intranzityvinis žodžio vartojimas suponuoja mintį, kad dehumanizacija yra kažin kas, dėl ko atsakingas pats subjektas, arba kažin kas, kas subjektą ištinka lyg kokia liga ar negalia, kad ir kaip šis terminas reikalautų būti suprastas kaip tranzityvinis veiksmažodinis daiktavardis, nurodantis aktyvų subjekto veiksmą, nukreiptą į ką nors kita. Bent jau taip, t. y. pastarąja reikšme, šis terminas vartojamas, tarkim, holokausto studijose, analizuojant, kaip kokio žmogaus ar žmonių grupės nelaikymas žmonėmis, stigmatizavimas, naudojantis įvaizdžiais, prilyginančiais juos ne-žmogiškoms būtybėms – gyvuliams, žvėrimis, parazitams, augliams „sveikame visuomenės kūne“, demonams, – t. y. dehumanizuojant juos, paneigiant jų žmogiškumą, žmogiškas savybes, neigiant, kad jie jas turi, – atveria kelią smurtui prieš tą žmogų ar žmonių grupę. Tačiau, jeigu dehumanizacijos vykdymą (nuo idėjos iki fizinio smurto) apibrėšime kaip brutalumą, žmoniškumo, humaniškumo praradimą, tada šie vykdytojai, subjektai pagal lietuvišką tarptautinių žodžių žodyno apibrėžimą turėtų būti laikomi ištiktais dehumanizacijos. (Gal Lietuvoje žmonėse tai vyksta savaime? Tiesiog ima ir ištinka... Nei iš šio nei iš to, arba užsikrėtus nuo ko...).

Tačiau Hannos Arendt tekstuose randame paradoksalų normalumo ir žiaurumo sutapimą:

Kalbant apie Eichmanną glumina tai, kad daugelis buvo kaip jis ir kad tie daugelis nebuvo nei iškrypę, nei sadistai, bet kad buvo ir tebėra stubinamai ir bauginamai normalūs. Mūsų teisinių institucijų ir moralinių sprendimo standartų požiūriu šis normalumas buvo tuo labiau bauginantis, kad sudėjus visus žiaurumus į vieną, galima numanyti... kad tai naujas kriminalinis tipas, kuris faktiškai yra *hostis generis humani*, kuris vykdo nusikaltimus situacijose, kuriose jam beveik neįmanoma žinoti ar jausti, kad daro kažin ką negero (Arendt, 1978:276).

Dar aiškiau šis paradoksas matyti iš tų žodžio *žmogiškumas* reikšmių, kurias nurodo *Lietuvių kalbos žodynas*:

1. (...) (kaip) žmogaus: Kūnas žmogiškas, o darbas žmoniškas J. Žmogiška koja J. Jis (velnias) tur vieną koją žmogišką, kitą – arklio (...). Vaiduokliai pasirodydavę ir pusiau žmogišku arba gyvulišku pavidalu rš. (...) žmogiškai adv. (...): Meška taip nusigando, kad ją užklupo, ir pradėjo jinai žmogiškai rėkti (...)
2. būdingas žmogui, žmonėms: Teipag ir kitiems žmonėms rodžia išg varstoto savo tūlus būdus nuodėmių kaip tūleriopus tavorus pagalei tūleriopų geidulių žmogiškų (...) Aš turiu tokį šunį, kad jis turi žmogišką išmintį, tai jis man apsaugoja (...). Žmogiškas [veiksmas] atitinka žmogaus prigimtį ar jo dorinę esmę (...) žmogiška n.: Visa, kas žmogiška, nėra man svetima (..) žmogiškai adv., žmogiškai: Nežmogiškai (...): Nu to česo gyveno žmogiškai, saugodams visokio pikto darbo (...)
3. žmonių vartojamas ar dėvimas: Daž ir žmogiškais vardais vadina šunis (...) || normalus, priimtinas.
žmogiškai adv. (...) žmogiškai: Kurs žmogus yr, i pasirinko žmogiškai (...). Nereik trumpo [sijono], nereik ilgo – lig pusės blaudikių, žmogiškai (...). Būtų apsižanijusi žmogiškai, ne, netiko (nepatiko vaikinai) (...). Kunigas žmogiškai (civiliška) apsidaręs liuobas eiti į žmonių spūstę (...). | Kriūša žmogiškai praejo (nepidarė žalos) (...).
4. D. Pošgeras, doras, humaniškas: Jonas labai žmogiškas, žmogiškėsnis už visus savo brolius (...). Kitas buvo žmogus žmogiškas, jau pavalgyti devė (...). Kur tik žmogiškėsnis žmogus, praleis kiekvieną (...). Jau biškį žmogiškėsnė valdžia buvo (...). Padoniejai ir šeimyna nėra kokiais nerazumniais žvėrimis, nevertais žmogiško apsiejimo, anie yra lygiais ponams. (...).

Apibendrinus matyti, kad lietuvių kalboje šis žodis vartojamas reikšmėmis, kurios nurodo kūnišką pavidalą, kalbėjimo būdą, savybes, daiktų vartojimą, būdingus žmonėms, žmonių giminei, taip pat ir priimtinas normas, normalumą. Tik Dionizas Poška žodį *žmogiškas* vartojo žmoniškumo reikšme.

Taigi Hannos Arendt „stulbinamai normalūs“, išvertus į lietuvių kalbą, būtų „stulbinamai žmogiški, priimtini“... Galima būtų pasakyti, „stulbinamai žmogiški, nors ir nežmoniški“... Žmogiškumas tokiu atveju galėtų reikšti ir brutalumą, žiaurumą, beatodairišką naikinimą... Arba bent jau tos savybės nebūtų žmogiškumo antonimas. Epopėjos „Galaktikos kovos“ žmonių kopijos-robotai, perėmę iš žmonių viską, kas žmogiška – ne tik kūnišką pavidalą, fiziologiją, nervų struktūrą, bet ir emocijas, jausmus, mąstymą, netgi religiją, įsitikinimą, kad turi sielą – įkūnijo ir šią žmogiškumo savybę,

galbūt netgi esminę, beprasmią ir/ar idėjinio žudymo, instinktą žudymo dėl pavydo ir galios troškimo. Kitą esminį žmogaus instinktą šalia sekso, nors gal ir esmingesnį, nes seksas nėra išskirtinė žmogiška savybė.

Tokiu atveju patenkame į kitą paradoksą: ar žmogiškumo praradimas nereikštų sužmoniškėjimo? Ar žmogiškumo praradimas visomis šio žodžio reikšmėmis – žmogiško pavidalo, kalbėjimo būdo, savybių, apsirėdymo, priimtinių normų – nereikštų žmoniškėjimo? Kasdienėje vartosenoje žodis „žmoniškai“ dažnai reiškia tiesiog „taip, kaip reikia“, kaip turi būti pagal bendrą, intuityviai nutuokiamą, priimtina normą. Pavyzdžiui, posakis „kalbėti žmoniškai“, reiškia kalbėti suprantamai, aiškiai, o „žmoniškai elgtis su gyvūnais“ reiškia tokį elgesį su gyvūnais, kada jais tinkamai rūpinamasi, prieš juos nesmurtaujama, jie nemarinami badu ir troškuliu, suteikiama pakankamai erdvės. O juk kartais gėdijamasi savo žmogiškumo, kuris tokiu atveju redukuojamas į beprasmią žiaurumą ir smurtą tiek kitų žmonių, tiek ir gyvūnų atžvilgiu, galios demonstravimą, paminant kitų žmonių ar gyvūnų teises, ar tiesiog ekologijos nepaisymą. Ir šios savybės, kaip dažnai pastebima, gyvūnams nėra tokios jau būdingos. Tai nėra gyvuliška. Amazonės indėnų animistinėje pasaulėžiūroje (pagal Descolos animizmo apibrėžimą (Descola, 1996:82-102)), žmonės nuo ne-žmonių skiriasi tik žmogišku pavidalu, kūnu, ir jam pritaikytais valgymo įpročiais, kuriama gyvenamąja erdve (nors ja kartais dalijamasi su kitais gyviais), seksualinio elgesio ypatumais, kalba ir kitomis žmogiškam kūnui būdingomis, jo disponuonamomis priemonėmis, t. y. tuo, kas lietuviškai paprastai vadinama „žmogiška“. O kultūra – suvokimas, sąmonė, gyvenimo tikslai (tiesiog gyventi, turėti gyvenimo ar sezono seksualinį partnerį, užauginti palikuonis, turėti savo gyvenamą, medžiojimo ar ganymosi teritoriją (darbo vietą ir maitinimosi įstaigas), valgyti, gerti) yra bendri, t. y. tai, ką, manau, galėtų nusakyti terminas „žmoniška“. Tokioje pasaulėžiūroje moderniam mūsų „žmogiškumui“ sunkoka būtų rasti vietą. Modernusis „žmogiškumas“, kurio labiausiai vykusia metafora būtų jau minėto Garry'io Bardino animacinio filmo „Batuotas katinas“ Pono Kaput „humanizmas“, matyt, artimiausias Hannos Arendt nurodytam genocido vykdytojų „normalumui“. Matyt, jie ir siekė būti visiškai „normalūs“, atitikti tam tikrą savos ideologijos sukonstruotą žmogiškumo idealą kaip normalumo idealą, žmogaus idealą, iš kurio perspektyvos visi kiti, neatitinkantys to idealo, laikytini mažiau žmonėmis arba visai nežmonėmis, net jei ir turi žmogišką pavidalą, yra panašūs į žmones, bet nėra „vienos prigimties“. Šie „arijai“, matyt, žmonių kategorijoms pritaikė vieną iš IV amžiaus arijoniškų formulių (kad Dievas Tėvas ir Sūnus yra tik panašūs, ir dėl to Sūnus yra subordinuotas Tėvui), surastą vietoj nikėjininkų *homoousijos* (kad Dievas Tėvas ir Sūnus yra vienos prigimties, ir dėl to lygūs). Bet ar lygybės pagrindas būtina turi būti viena prigimtis? Kodėl lygybė negali būti tarp skirtingos

prigimties būtybių? Ir tarp nepanašių būtybių. Ir kokiais kriterijais remiantis skirtingi gali būti suskirstyti į tobulumo hierarchijas? Vieni gyvūnai tobuli vienomis savybėmis, kiti – kitomis. Taip pat ir žmonės. Tik skirtingų sugebėjimų, skirtingų savybių, skirtingų spalvų rinkiniai.

Anas žmogaus-arijo idealas, kaip ir sovietinio komunizmo statytojo, matyt, buvo paskutiniai, bent jau naujausių laikų, žmogaus idealai, kurių nepastebėjo Nikolajus Berdiajevas, teigdamas, kad paskutiniai iš idealų – profesiniai, darbininko, „draugo“ idealai, suskaidantys žmogaus asmenį, skirtingai nuo ankstesnių amžių – išminčiaus, šventojo idealų, ieškojusių žmogaus asmenybės vientisumo (žr. Бердяев 1993:1 81–182). Idealai, pagimdę nacistinį ir sovietinį, o gal ir kapitalistinį „humanizmus“, kuriuos Berdiajevas, deja, vadina dehumanizacijomis:

Ji [dehumanizacija – *A. P.*] labiausiai išryškėja fašizme ir nacionalsocializme, tačiau apima gerokai daugiau ir išplitusi daugelyje intelektualiųjų mūsų epochos tendencijų. Reikia suprasti, kad dehumanizacijos procesas jau seniai vyksta kapitalistinėje santvarkoje, nors ir pridengta forma. Kapitalizmas savo siaubinga beasmene pinigų galia traiško žmogų, paverčia jį nežmogiškų tikslų įrankiu. Jis traiško ne tik darbininkų, bet ir valdančias klases, iškreipdamas jose žmogaus paveikslą. Bet svarbiausia štai kas: patys didžiausi žmogaus iškovojimai mokslu ir technikos galia pažaboti gamtą, tapo pagrindiniais žmogaus gyvenimo dehumanizacijos šaltiniu. Žmogus dar neįvaldė savo paties sumanytos mašinos. (Бердяев, 1996: 182-183)

Vargu ar nacių pasiūlytas „žydų klausimo“ „galutinis sprendimas“ būtų sulaukęs tokio šia ideologija įtikėjusiųjų palaikymo, jei nebūtų buvęs pateiktas kaip humanitarinis, ar jau net peržengiantis humanitarinį, uždavinys. 1939 metais, nacistinei Vokietijai okupavus Lenkiją, čia skubiai buvo imtas sukurti propagandinis filmas apie žydus, „Der ewige Jude“. 1939 metų spalio mėnesį Josephas Goebbelsas galėjo pasirūpinti, kad medžiaga filmui būtų gauta Lenkijoje. Spalio 5 dieną jis pristatė propagandinio filmo koncepciją savo komandos nariams Fritzui Hippleriui (Filmų departamento vadovui) ir Antibolševizmo bei antisemitizmo veiksmų vadovui Eberhardui Taubertui, kuris parašė scenarijų. Hippleris buvo nusiųstas į Lenkiją filmuoti ortodoksų žydų (Stig Hornshøj-Møller, 1997). Spalio 16 dieną Hippleris parodė Goebbelsui 30 minučių filmuotą medžiagą apie ritualinį žydų atliekamą galvijų skerdimą, ir pastarasis, šokiruotas matytų vaizdų, kitą dieną dienoraštyje parašė: „Scenos tokios pasibaisėtinos ir atvirai brutali, kad kraują stingdo. Šiurpas ima nuo tokio barbarizmo. Ši žydija turi būti sunaikinta“ (Ten pat). Goebbelsas parodė medžiagą Hitleriui ir jo svečiams per vakarienę

spalio 28 d., ir Hitleris, vegetaras, buvo ne mažiau sukrėstas. Ritualinio galvijų skerdimo scenos filme panaudotos kaip kulminacinės. 1939 m. spalio 31 dieną Goebbelsas pats nuvyko į Lodzę pasižiūrėti ir išpūdžius perteikė taip: „Jie ne žmonės, bet gyvuliai. Ir tai net ne humanitarinis, bet chirurginis uždavinys. Privalu pjauti čia, ir radikaliai, arba Europa vieną dieną išnyks per šią žydų ligą“ (Ten pat).

Tokias emocijas sukelti gana lengva. Ir filmų kūrėjai, vaizduodami, pavyzdžiui, žaginimo, smurto, nuožmaus aukos persekiojimo ir susidorojimo scenas, žaidžia panašiomis emocijomis, kurios gali sukilti, pavyzdžiui, prieš visą vyrų giminę ar prieš tuos pačius nacius. Tačiau kai scenose dalyvauja tiesiog žmonės, tokios emocijos gali sukilti prieš savo pačių žmogystę. Pavyzdžiui, pagal dainininkės Zazie dainą „Je suis Un Homme“ („Aš esu Žmogus“) sukurtame vaizdo klipse „L'homme dans toute sa nature“ („Žmogus visa savo prigimtimi“). Dainininkei dainuojant apie vartotojiško gyvenimo patogią ir anonimišką realybę, paverčiančią „manę“ ir vartojimo produktu, ir kartu pasaulio „valdovų“, naikinančiu šią žemę, rodomi kraują stingdantys vaizdai su kita, smurto perpildyta, žmogiškojo pasaulio puse, kurie sustiprina dainos išpūdį kur kas geriau nei pačios dainininkės klipse ant muziejaus sienos rodomi didėjantys milijoniniai skaičiai, kiek vaikų badauja, ir žmogus (moteris) – kaip muziejinis eksponatas... Dainoje žmogiška prigimtis vadinama tiesiog gamtos klaida, neturinčia jokio tikslo. O viename iš komentarų nusivylęs savo žmogiška prigimtimi anonimas teigia, kad geriau norėtų negyventi nei būti žmogumi (*lutiinateck*: „joré préféré pas vivre plutot ke de fer partie de la race humaine“ (kalba netaisyta, žiūrėta 2008 kovo 14)). Kūrinys tikrai prašosi naujo tvano. Tik kad Dievas gyvūnams ir žemei pažadėjo jų daugiau nebenaikinti dėl žmogaus kaltės, „nes žmogaus širdies polinkiai pikti nuo pat jaunumės“ (Pr 8: 21). Ir tai išduoda skirtingas nuo Berdiajevo ir kitų teoretikų, svarstančių šiuolaikinio pasaulio dehumanizacijas, nuotakas – nusivylimo ir pasibaisėjimo žmogumi, žmogiška prigimtimi, nuotakas, artimas metui, kuomet Dievas pasiuntė tvaną. Jos šiandien gana dažnos fantastinių filmų kūrėjų darbuose (minėtos „Galaktikos kovos“, „Beždžionių planeta“, „Penktasis elementas“ ir kt.), net jei juose ir ieškoma, ką dar būtų galima rasti gero žmogaus prigimtyje, kad būtų galima jį reabilituoti. Atsakymas kartais būna labai banalus – meilė. Kartais seksas, humoras, o kartais jo tiesiog nėra, tad pasiduodama paprasčiausiam rūšiniam solidarumui, bandant išsaugoti paskutinį likutį po visiškai beviltiškos kovos.

Tai šiuolaikinės dehumanizacijos apraiška. Dehumanizacija per animalizaciją, mokslininkams vis labiau stebint ir tyrinėjant gyvūnus, atrandant jų sugebėjimus, intelekto netgi protavimo užuomazgas, gyvulišką nuosaikumą, tenkinant fiziologinius poreikius, netgi žudymo instinktus, skirtus išimtinai savigynai ar išlikimui, jau ima atgyventi. 2006 m. Kluny (Cluny, Prancūzija),

vienoje iš konferencijų, skirtų Emmanuelio Levino šimtosioms metinėms, dr. Robertas Attertonas skaitė pranešimą, kuriame kėlė klausimą, kaip galima teigti, kad nežmogiškieji gyvuliai neturi veido, kuris, kaip ir žmogaus veidas, sakygtų „Nežudyk?“ Nežmogiški gyvuliai irgi yra gyvi kūnai, gyvos būtybės, kurios jaučia skausmą, nerimą, šoką vedami skersti, turi žvilgsnį, kurį pagavus, ranka gali ir nepakilti nužudyti... Kuo gi skiriasi snukis nuo veido? Tik pavadinimu. Funkcija ta pati, o pagal pobūdį – snukių yra taip pat skirtingų, kaip ir veidų. O jeigu kurį laiką šalia gyvena koks naminis gyvūnelis, argi jis neturi tendencijos tapti lyg ir šeimos nariu? Argi neatsiskleidžia jo unikalumas? Argi neužsimezga asmeniniai santykiai „Tu-Aš“? Nes kur yra tas asmeniškumas, asmuo? Ar jį įmanoma apčiuopti kaip nors kitaip nei per asmeninius santykius ir įvardijimą? Ar tai nėra tik proto konstruktas, paimtas iš krikščioniškos teologijos? Tikėjimo postulatą, kuriuo modernieji personalistai bandė gydyti modernų ateistinį humanizmą, „natūralizavusį“ žmogų, racionalizavusį, atėmusį iš jo transcendenciją ir orumo jausmą, kurį suteikia tikėjimas savo panašumu į Dievą ne kuo kitu, o ta neapčiuopiama, nepamatuojama, neapskaičiuojama, neracionalizuojama savybe – būti asmeniu.

Moderniąją dehumanizaciją, paveldėjusią iki-modernių hierarchinių antropologijų, žmonių nelygybę ir skirtumus grindusių skirtinga padėtimi dieviškai sutvarkytame kosmose, kuri priklausė ne tik nuo socialinio sluoksnio, kuriame buvo gimstama, ne tik nuo kai kurių organų turėjimo ar neturėjimo, bet ir nuo religijos¹, nuo Biblijos interpretacijų², dehumanizacijos, kai žmogus, kad būtų galima pakelti prieš jį ranką, būdavo (kartais ir tebėra) animalizuojamas, pamažu keičia dehumanizacijos kaip žmogiško „normalumo“ ribų peržengimai. Tokios dehumanizacijos pavyzdys galėtų būti diskusijos dėl ribas peržengiančių atletų fizinių galimybių didinimo, naudojant įvairias genetines technologijas (žr., pvz., Miah 2004). Nors pastaruoju atveju tik genetinis modifikavimas įvardijamas kaip dehumanizuojantis. Tačiau dehumanizacija dažniausiai paliečia tuos, kurie priskiriami tiesiog prie tų, kurie neatitinka „normalumo“ standartų, juos paliekant nustatyti šiuolaikiniams „tiesos apie žmogaus prigimtį“ monopolistams medikams, psichiatrams, psichologams, prie kurių jau savo dvasingumo praktikas ir mokymus bando derinti net ir krikščionys, dažniau pasitikintys psichiatrų ar psichologų diagnozėmis nei Šventos Dvasios įkvėpimais.

Yra ir kita šitokios dehumanizacijos pusė – kai „normalumas“ yra aukštesnė riba, siekis, t. y. kai susiduriama su tam tikrų savybių, laikomų „norma“, stygiumi. Ryškiausi stygiai – įvairūs sutrikimai, kurie vadinami tai protine

¹ Nekrikštytuosius, pvz., pagonis, žydus (iš krikščioniškosios pozicijos) ar nemusulmonus (iš musulmonų pozicijos), ar ne judėjus (iš judėjų pozicijos) laikant žmogaus pavidalo gyvūnais, neturinčiais žmogiškos sielos.

² Biblinėje istorijoje, pavyzdžiui, nerandnt jokių užuominų apie galimą indėnų kilmę, gana sunku buvo teologiškai pagrįsti jų žmogiškumą.

negalia, tai mokymosi sutrikimais. Nenuostabu, kad kultūroje, kurioje esmėne žmogiškumo savybe, skiriančia žmogų nuo gyvūno, buvo laikomas protas, tokių, nors ir žmogišką pavidalą turinčių, būtybių statusas buvo sunkiai apibrėžiamas. Normalizacijos terminas vartojamas, ir jį bandoma realizuoti XX amžiaus antroje pusėje, apie septyniasdešimtuosius metus kilusiuose judėjimuose JAV, Prancūzijoje, vėliau ir kitose šalyse (Australijoje, Skandinavijoje, Vokietijoje ir kt.), ėmusiuose siekti žmonių su menku IQ integracijos visuomenėje. JAV plačiausiai žinoma pagal specializuotos edukacijos specialisto Wolfo Wolfensbergerio teorijas susiformavusi socialinė politika ir praktika, kuri iš pradžių buvo vadinama normalizacija (Wolfsenberger 1972), o apie aštuoniasdešimtus metus performuluota į Socialinio vaidmens valorizaciją (Wolfsenberger 1983; 1984). Šios politikos ir praktikos šalininkai ir diegėjai normalizacijos terminą vartoja ir šiandien, nors ir bandydami jį kritikams paaiškinti kaip siekį kiek tik įmanoma asmenis, turinčius „mokymosi sutrikimų“, „mentalinį atsilikimą“, jų elgesį ir asmenišką charakteristiką derinti prie visuomenėje egzistuojančių kultūrinių normų. Wolfsenbergeris teigia, kad:

Normalizacija veikia (potencialiai) „deviantiško“ ar nuvertinto asmens aplinką dviem dimensijomis – interakcijomis ir interpretacijomis, kurios veikia trimis skirtingais lygmenimis, t. y. individo, pirminių ir tarpinių socialinių sistemų ir visuomenės. Be kitų dalykų, jis pabrėžia fizinę, ir ypač socialinę integraciją kaip normalizacijos padarinį *par excellence* ir artikuliuoja kitas principo implikacijas: programavimo, architektūros, darbo, socio-seksualinių poreikių, savo gyvenimo kontroliavimo, rizikos orumo, civilinės partnerystės ir aptarnavimo kokybės vertinimo (Flynn, 1994:9).

Socialinė valorizacija aiškinama kaip pastangos įveikti sąmoningai ar nesąmoningai visuomenėje, kultūroje egzistuojančius kai kurių socialinių vaidmenų nuvertinimus tų asmenų, kurie yra nuvertinimo rizikos grupėje, atžvilgiu, ir naudojant priemones, kurios yra kultūriškai vertinamos (Flynn 1994: 10). T. y., siekiama padėti asmenims, kurie dėl didesnio ar mažesnio intelektualinio nepajėgumo atsiduria rizikos grupėje, kad vieni ar kiti socialiniai vaidmenys jiems bus neprieinami: stengiamasi, kad tai būtų pasiekama pagal galimybes, pavyzdžiui, kuriant pozityvų tokių žmonių įvaizdį visuomenės akyse, mokant juos atitinkamai rengtis, valgyti, elgtis, iškeliant teigiamas savybes, panašiai kaip reklamoje, siekiant įkišti savo prekę, ar politiko, siekiant jo pergalės rinkimuose.

Ši teorija ir politika yra sulaukusi ir kritikos. Ne dėl to, kad siekia padėti šiai grupei žmonių (daugelis dalykų čia tikrai sveikintini ir plėtotini), bet dėl kelių priežasčių, viena iš kurių yra pats normalizacijos principas, kurio pagrindas yra *kitoniškumo neigimas*: vietoj pastangų, kurios būtų nukreiptos

į tai, kad visuomenė tiesiog keistų požiūrį į tai, kas „normalu“, į tai, kas yra kitoks, ir priimtų žmonių skirtumus, čia pastangos nukreipiamos į SKIRTINGŲ asmenų SUVIENODINIMĄ, jų skirtingumo panaikinimą, ir tai suponuoja skirtingumo, kitoniškumo nepriėmimą, jo neigimą, kad ir pačiais kilniausiais tikslais (Brown and Smith 1992). Šis neigimas frustruoja tuos asmenis, kurie yra „valorizuojami“, nes vis vien, kad ir kaip stengtųsi, negali visiškai be jokių problemų įsilieti į plačiąją visuomenę, negali atlikti daugelio socialinių vaidmenų, lygiai kaip ir bet kuris kitas žmogus, nes ne visi turi tokius pat gebėjimus, net jei ir yra protiškai „įgalūs“. Jie vis vien jaučia ir suvokia, kad yra skirtingi, bet tas skirtingumo suvokimas yra nuvertinamas, tam tikra prasme niekinamas, jo gėdijamasi, jis bandomas slėpti. Tarp kitų kritikuotinių dalykų galima minėti Wolfsenbergerio ir jo sekėjų religinį ir kultūrinį konservatizmą, tam tikro laipsnio seksizmą bei homofobiją, keliančius tam tikrų problemų asmenims, turintiems mokymosi sutrikimų: vyrai, gyvendami bendruomenėse ar specialiuose namuose, įstaigose ir stebėdami asistentų, aptarnaujančio personalo vaidmenų pasiskirstymą, gana dažnai priklausanti nuo lyties (t. y. vyrai – vadovauja, o moterys – paklūsta), negali adekvačiai įvertinti savo pačių vaidmenų – jie tuose namuose ar bendruomenėje taip pat tik paklūstantieji, tačiau pradeda seksistiškai elgtis su moteriškos lyties asistentėmis, jau nekalbant apie moteris iš savo rato (plg. Craft 1994: 1–22).

Prancūzijoje žymesnė yra Jeano Vanier įkurta „Arkos“ bendruomenė, kurioje gyvena asmenys su protine negalia ir asistentai, kurie siekia ne tiek integruoti juos į visuomenę, kiek sukurti jiems namų aplinką, žmoniškas gyvenimo sąlygas, padėti atstatyti orumą. Tuose namuose pamažu būdavo apgyvendinami žmonės, iki tol dažniausiai net nelaikyti žmonėmis, diskursyviai ir praktiškai dehumanizuojami ir animalizuojami. Daugelis jų anksčiau buvo laikomi psichiatrinėse įstaigose, „farširuojami“ vaistais, kad nekeltų problemų, tramdomi – gyvenimo sąlygos ten dažnai būdavo tiesiog dehumanizuojančios. Arba gyveno namuose, kur namiškiai, sunkiai pajėgdami susitaikyti su jų egzistavimo faktu, gėdydamiesi jų, laikė sąlygomis, kurios ir naminiam gyvūnams dažnai būna sudaromos geresnės. Šioje bendruomenėje pabrėžtinai vartojamas terminas *personne*, kad šiems žmonėms būtų grąžintas ir įtvirtintas žmogiškasis statusas, kurio pagrindas – ne protas, bet asmuo, kurio esminė savybė – unikalumas. Bet unikalumas yra tai, kas išsprūsta iš normalumo ribų. Jis netalpinamas ir netalpinamas į jokių prigimtinius rėmus, į jokių rėmus, kuriuos sukuria visuomenė, nustato kultūra, primeta socialinė fizika, net jeigu asmuo – viso labo tikėjimo sukurta realybė, proto konstruktas.

1995 metų rudenį–1996 metų vasarą teko praleisti vienoje iš tos bendruomenės atšakų Kompjenės mieste (Compiègne, Prancūzija). Neseniai radau savo užrašus, kuriuose bandžiau reflektuoti tai, kas ten vyksta. Norėčiau pateikti kelias citatas.

„Sapnavau sapną. Sėdėjome ir šnekėjomės kaip paprastais *foyer* vakarais. Tėvas Philippe pasakojo apie Catherine, kurią kažkas žvilgsniu ar žodžiais užgavo taip, kad ji neišlaikė. Ir jis pasakė: „Taip Dievas sureagavo jos širdyje!“ Tą naktį ji mirė. Ilgai ilgai mažiau, ką reiškia šie žodžiai. Po keturių mėnesių Jasmine pasakė: „Taip, mūsų širdys yra per mažos ir jos neištveria smurto. Ir Dievas neištveria smurto.“ Kokio smurto? – mažiau. Kokios prievartos? Arkoje to gi nėra. Tik nuolatinis rūpestis. Rūpestis, kuris, maniau iš pat pradžių, beveik nesiskiria nuo totalitarinio rūpesčio ir priežiūros. Tai vadinama jų formacija, edukacija, socializacija... Kodėl aš negaliu tiesiog būti šalia jų, padėti daryti tai, ko jie negali – išskalbti, išlyginti, paruošti pietus, palydėti per gatvę, ir tiek? Kodėl turiu dalyvauti tuose asistentų susirinkimuose ir svarstyti, svarstyti, svarstyti „asmenų su negalia“ poelgius, žodžius, jų brandumo, jų buvimo suaugusiaisiais laipsnį? Jie tampa permatomi, nuogi. Žinau, kad jie nesugeba ir negali nuo mūsų apsiginti. Vienintelė jų gynyba – padidėjęs nerimas, baimė ir grėsmingas kalbėjimas. Jie mėgina apginti save, savo laisvę, savo savigarbą. Jie yra „įformuojami“ į socialinį pasaulį, kur visi turi savo apibrėžtis, savo taisykles, bendravimo žaidimo taisykles. Jie yra nuolat koreguojami: jų elgesys, jų žodžiai, išvaizda, darbai. Tai nežmoniška, maniau sau...

„Formuotojai“ pasiūlo tam tikras sąvokas ir jų interpretacijas: formacijos metu kiekvienas iš dalyvaujančių privalo savanoriškai „pasidalyti“ su kitais savo patirtimi, įspūdžiais šių sąvokų kontekste. Ir čia ypač bejėgiai ir beginkliai tie asmenys. Jie yra priešnekinami save matyti ir įvardyti taip, kaip mes juos matome. Ir tai yra vienas iš jų socializacijos aspektų. Ir mes, mes formuojami taip, kad juos matytume taip ir taip, tokiu ir tokiu aspektu. Pagrindiniai santykių su jais bruožai – tai draugiškumas ir meilė, išlaikant stabilią distanciją: 1) įvardijant šią distanciją galėjimo–negalėjimo sąvokomis; jie nuteikiami taip, kad patys save įvardija „negalinčiais“; 2) laikytis distancijos, nes tai ir yra „meilė“: „aš noriu, kad tu būtum savarankiškas“. Tai dvi „aksiomos“. Jos kelia vidinę įtampą, nes aiškiai įvardijama ir „negalia“, ir reikalavimas „galėti“. Visa tai priimama kaip neišvengiamybė, kad kitaip ir būti negali. Tai efektyvi, bet ne afektyvi meilė. Atrodo, lyg suponuoja, kad tie asmenys iš principo negali turėti savo vidinio pasaulio, kuriame veiktų „Dievo šviesa“. Jie turi tik tą „išorinę“ istoriją – tam tikras sąlygas, palikusias t. t. pėdsakus jų sielose, t. t. žaizdas. Jie neturi pakankamai mentaliteto, kad turėtų pakankamai savarankišką, individualų pasaulėlį, kurį galėtų patys išreikšti. Tai, ką jie išreiškia kaip tokie, kaip „negalintys“, priimama kaip „vaikiškumas“ ir „nebrandumas“. Jie daro ir kalba „n'importe importe quoi“, nepaisydami socialinių ar kultūrinių „žaidimo taisyklių“. Bet tie, kurie „pasiduoda“ auklėjimui, yra „išmokomi“, įsitikina, t. y. įvardija ir interpretuoja save to diskurso kontekste – tai reiškia, kad jie labiau „subrendę“, labiau „suaugę“, t. y., ko gero, labiau priimtini visuomenėje.

Pirmuosius du mėnesius manęs neapleido jausmas, kad ir mes, europiniai rytiečiai, esame jų akyse negalios pažymėti. Kultūrinės negalios. Mes esame vaikiški ir nesubrendę. Galbūt, mažiau sau, tai, ką vakariečiai atranda Arkoje, t. y. „širdies“ kalbą, „asmenį“, kas juos taip sukrečia, kad dažnai visą pasaulėžiūrą aukštyn kojom apverčia, rodo tik pačios vakarietiškos kultūros negalią, intelektualizuotos ir racionalizuotos kultūros „širdies“ negalią. Ir jų atžvilgiu mes esame „negalintys“, jie mūsų niekaip negali vadinti normaliais, subrendusiais, suaugusiais. Mes neatitinkame tų standartų, elgesio taisyklių. Tai, kas pas mus laikoma tiesiog „žmogiškumu“ – žmogiškų jausmų turtingumas, išraiškos tiesumas, pomėgis skūstis, dejuoti – jų požiūriu yra nebrandumo ženklas, nesugebėjimas sutvarkyti savo „prekinę išvaizdą“. Taip čia tie, kurie visuomenės atmetami, nes neatitinka kokybinių standartų, priskiriami „negalinčiųjų“ kategorijai.“

Ten visiškai negalioja nei leviniška filosofija į kitą žiūrėti kaip į vargšą, prarandant savisaugą, tampant visiškai pažeidžiamam. Nei psichologų rekomendacijomis besivadovaujantis elgesys, t. y. elgesys, pasitelkiantis tam tikrą žinojimo „galią“, tam tikrą pranašumą, kuris, tiesą sakant, taip pat yra sudaiktinantis kitą žmogų, paverčiant jį psichologinių manipuliacijų objektu... Kai tik imama bendrauti, vadovaujantis tomis taisyklėmis, atsiranda didžiulė priešprieša, pasipriešinimas, susinervinimas, nerimas. Kaip anuomet pastebėjau, tai dingdavo tik tada, kai imdavai bendrauti lygiavertėmis teisėmis, nenaudojant jokių galios mechanizmų – nei psichologų pasiūlytų metodų, apnuoginančių ir sudaiktinančių kitą asmenį, nei krikščioniško gailėstingumo/užuojautos, kuris dažniausiai taip pat yra tam tikra savo *superiority*, dominavimo išraiška. Iš šitokio „karo“, kuriame nuplėšiamos visos isteblišmentų, reikšmingų socialinių, tradicinių vaidmenų kaukės, jausmingojo krikščioniško gailėstingumo artimui kaukės, išeini kaip iš mėsmalės, po kurios kartais kai kam būna sunku prisiderinti sau bent vieną kaukę, o ir kitus pradedi matyti tiesiog kaip žmones, subjektus, asmenis, „nuogus“, be jų užsidėtų savęs sureikšminimo kaukių... T. y., realiai tokiose bendruomenėse, kad ir kokios pastangos dedamos, vyksta ne normalizacija, ne socialinių vaidmenų valorizacija, bet diferenciacija ir socialinių vaidmenų dekonstrukcija. Kitoniškumo, kitokumo įsiveržimas, reikalaujant atsisakyti įžeidžiančios vargšų ir nuskriaustųjų retorikos ir pripažinti lygiavertiškumą. Buvę *personne* (prancūziškai *nieku*), tos „būtybės“ tapo *les personnes*, t. y. asmenimis, žmonėmis... Racionalaus, abstraktaus mąstymo sutrikimai trukdo jiems tik atlikti patirtų traumų racionalizaciją, pasinaudojant psichoanalitine terminologija, ir suaugti su kokiais nors socialiniais ir tradiciniais vaidmenimis. Ne kartą buvau perspėta vengti su jais žiūrėti tokius filmus kaip „Tuttsi“, ir panašius, kur vyrai persirengia moterimis ar moterys – vyrais... Buvo aiškinama, kad jie labai lengvai pasiduoda tokiems įvaizdžiams, nes nėra aiškiai supratę lyčių

ir orientacijų skirtumų ir gali labai lengvai tam kartui pavaidinti tą ar kitą vaidmenį... Įdomu, kad ir lietuviško žodžio „lytis“ reikšmės tik XX amžiaus antroje pusėje taip susiaurėjo, kad ėmė reikšti tik fiziologines struktūras, apibrėžiamas išskirtinai pagal tam tikrų lytinių organų buvimą. Paprastai tas žodis būdavo vartojamas „kalbant apie žmogaus ar gyvulio naujimą, jo figūrą, pvz., *Vyriškos lyties ta merga* J; *An veido jis būtų nieko, bet negražios lyties*. Daugaliai (LKŽ VII, rankr.). Figūra, forma turima omeny ir kalbant apie daiktus, pvz.: *Kokios lyties krėslo tamsta nori?* Kamajai (ten pat; dabar žr. LKŽ VII 593).“³

„Arkos“ „filosofijoje“ bendruomenės gyventojai interpretuojami kaip atskleidžiantys pirminį žmogiškumą, žmogiškumo branduolį, žmogiškumą, kuriam neuždėtos sukonstruotos socialinių vaidmenų kaukės, kurie yra tiesiog asmenys, tiesiog žmonės. Ir bendravimas su jais įmanomas tik be kaukių, net ir asistento... Susiduriama ne su abstrakcijomis, bet tik su konkretybėmis. Labai skirtingais, individualiais, unikaliais, tad ir asmeniškais žmonėmis, ir su kiekvienu tenka ieškoti visiškai individualaus, asmeniško santykio, nepritaikomo visiems bendravimo, kuris priešinasi universalizuojančioms psichologų taisyklėms ir kitiems dehumanizuojantiems galios mechanizams. Galbūt tos universalizuojančios taisyklės, kuriomis siekiama manipuliuoti žmonėmis, ir galios mechanizmai galioja tik tada, kai užsidedamos kaukės, kai suaugama su jomis, įsivaizduojant, kad tai – prigimtinė duotybė? Ir gal tai galioja tik tiems, kurie įsijaučia į „normalumo“ ir „pagal prigimtį“ žaidimus, bandantiems uzurpuoti teisę reprezentuoti žmogiškumą ir žmogiškas praktikas, dehumanizuodami visus kitus, kitokius, praktikuojančius kitas praktikas, nevaidinančius kai kurių vaidmenų, nedėvinčius kai kurių kaukių?

IŠVADOS

Dehumanizacijos šiandien jau vis rečiau traktuojamos kaip animalizacijos, sugyvulinimai, nes tiek gyvūnų pažinimas, tiek ir jiems (ypač naminiams) sudaromos gyvenimo sąlygos vis labiau nutrina ribą tarp žmonių ir gyvūnų. Atmetus žmogaus kaip „asmens“ tikėjimo postulata, žmogus jau beveik nebeteri nieko, kas suteiktų jam viršenybę kitų gyvū būtybių atžvilgiu. Tačiau be šio postulato visuomenėse išigali „normalumo“ postulatas, implikuojantis naujas dehumanizacijas tų, kurie neatitinka „normalumo“ standartų – arba juos viršija, pranoksta, pažeidžia, taip tarsi keldami grėsmę „normaliųjų“ visuomenei arba patiems sau, arba jų nepasiekia, kaip tie, kuriems pagal tuos standartus diagnozuojami įvairūs sutrikimai, ypač protinės veiklos. Nors politikų ir kitų sričių atstovų siekiai integruoti šiuos žmones į visuomenę yra patys kilniausi, bandoma juos normalizuoti ar valorizuoti jų socialinius

³ Sabaliauskas 1994: 130.

vaidmenis, tačiau tokie asmenys geriau atlieka kitą uždavinį – dekonstruoja socialinius vaidmenis ir normalumą, siūlydami kitokią žmogiškumo sampratą. Tokią, kuri būtų grįsta kiekvieno unikalumo, tad ir skirtingumo, kitoniškumo, prielaida, o ne rūšine, bendra, normalizuota prigimtimi.

Gauta 2008 04 18
Priimta 2008 05 21

LITERATŪRA

1. Arendt, H. 1978. *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Penguin edition.
2. Brown, H. and Smith H., eds. 1992. *Normalisation. A Reader*. London and New York..
3. Craft, A. and Brown, H. 1994. „Personal relationships and sexuality“ in *Practice issues in sexuality and learning disabilities*. Ed. by Ann Craft. London and New York: Routledge, p. 1–22.
4. Descola, P. 1996. „Constructing natures. Symbolic ecology and social practice“ in *Nature and Society: Anthropological perspectives*. Routledge.
5. Flynn, R. J. Ph.D. 1994. „De la Normalisation à la Valorisation des Rôles Sociaux: Evolution et Impact Entre 1982 et 1992“ in *SRV-VRS: La revue internationale de la Valorisation des Rôles Sociaux, Vol. 1(1)* p. 9–13.
6. Hornshøj-Møller, S. 1997. *The Role of „Produced Reality“ in the Decision-Making Process Which Led to the Holocaust*. Paper presented at the conference „Genocide and the Modern World“ Association of Genocide Scholars, Concordia University, Montreal, Canada, June 11–13, 1997 (pasiekiamas <http://www.holocaust-history.org/der-ewige-jude/montreal-19970611-written.shtml>).
7. *L'homme dans toute sa nature*, <http://www.youtube.com/watch?v=JoPzq3NwSrA>. Žiūrėta 2008 kovo 14.
8. *Lietuvių kalbos žodynas*. Prieinamas www.lkz.lt
9. Miah, A. 2004. *Genetically Modified Athletes. Biomedical ethics, gene doping and sport*. Routledge.
10. Sabaliauskas, A. 1994. *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
11. Sheehan, P. 2004. *Modernism, Narrative, and Humanism*. First published 2002. Cambridge University Press.
12. Wolfensberger, W. 1972. *The Principle of Normalization in Human Services*, Toronto: National Institute on Mental Retardation.
13. Wolfensberger, W. 1983. „Social Role Valorisation: A proposed new term for the principle of Normalization“ in *Mental Retardation* 21, 6: 234–9.
14. Wolfensberger, W. 1984. „A reconceptualization of normalization as social role valorization“ in *Mental Retardation* 34, 2: 22–6.
15. Zazie „Je suis un homme“, <http://www.youtube.com/watch?v=DcBIX6ptLmY>. Žiūrėta 2008 kovo 14.
16. Бердяев, Н. 1993. *О назначении человека*. Москва: Республика.
17. Бердяев, Н. 1996. „Пути гуманизма“ in *Истина и откровение*. Санкт Петербург: Изд-во Русского Христианского гуманитарного института.

Aušra Pažėraitė

DEHUMANIZATIONS AND ANIMALIZATIONS

SUMMARY

In this article I analyze the notion of dehumanization, a field of its meanings in relationship with other notions, such as normal, normalization, nature, i.e. notions which supersede people who in a concrete culture, society do not fit „norms“, for example, have a too low IQ, are of other culture, of not traditional sexual orientation, and so on... I try to make a distinction between classical forms of dehumanization as animalization, and actual forms of dehumanization as normalization, when proponents of normalization perceive those who do not fit „norms“ as not so human, or their attitude toward them is dehumanizing, even if guided by quite noble goals. Experience of life among people with „learning disabilities“ (or „not standard mental abilities“) reveal this attitude as inhuman, and their existence simply deconstructs normalization as well as social role valorization.

KEYWORDS: dehumanization, animalization, normalization, social valorization, humanity, humanism.